

Олександр Радченко

ЛАТИНСЬКА УКРАЇНА: НЕСКІНЧЕННІСТЬ ДЕМОКРАТИЧНОГО ТРАНЗИТУ?

У статті здійснено критичний огляд теорій демократичного транзиту та визначено придатність класичних теорій переходу до демократії для аналізу сучасних політичних процесів в Україні.

A critical observation of theories of democratic transition and application of classic theories for the analysis of the contemporary political processes in Ukraine have been made in the article.

Актуальність проблеми вивчення особливостей політичних процесів в умовах демократичного транзиту обумовлюється прагненням багатьох країн Центральної та Східної Європи, Азії, Африки та Латинської Америки розбудувати сучасну демократію. Чергова “хвиля демократизації” сьогодні є однією з найпоширеніших та найістотніших складових світового політичного процесу. За цей час як політичною теорією, так і політичною практикою накопичено значний досвід успіхів і помилок на цьому шляху. Компаративний аналіз світової практики демократизації дозволяє визначити як каталізатори, так і гальмівні чинники цих процесів, що особливо актуально в пошуку власного українського шляху розбудови демократії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що дослідження проблем переходу (транзиту) авторитарних країн до демократії активно ведеться з 60-х років ХХ ст. У рамках політичних наук сформувався напрямок, що отримав назву порівняльної політології демократичного транзиту або транзитології (Theory of Transition). Значний вклад в теорію демократичного транзиту внесли такі західні вчені, як Г.О’Донелл, Р.Даль, Х.Лінц, Д. Растоу, А.Пшеворський, С.Хантінгтон, Ш.Ейзенштадт, Р.Інглехарт; в Україні відомі роботи таких науковців, як В.Горбатенко, Г.Зеленько, О.Категоренко, О.Новакова, П. Кутуєв, Ю.Мацієвський, М. Михальченко, Ф. Рудич, О.Чемшит.

За півстоліття так і не склалася єдина термінологія: одні науковці використовують термін “модернізація”, інші – “перехід”, треті додають слово “демократичний”, четверті використовують кальку

з англійського – “транзит”, частіше – “демократичний транзит” тощо. Серед **невирішених раніше** питань є визначення універсальних чинників успішності та невдач демократизації, відповідності процесів демократичного державотворення в Україні відомим парадигмам демократичного транзиту. Отже, відсутня система координат, що дає можливість визначення якісних характеристик просування нашого суспільства на цьому шляху. Саме цим обумовлена **постановка завдання** статті як окреслення дискурсної рамки демократичного транзиту та визначення параметрів відповідності політичних процесів в незалежній Україні критеріям класичних парадигм переходу до демократії. Вирішення поставленого завдання реалізуватимемо в техніці політичної компаративістики.

Серцевиною сучасної транзитології є поняття “модернізації”. Категорія модернізації, як процесу набуття рис відповідності сучасності в політичній, економічній соціальній тощо сфері, передбачає, за П. Штомпокою, перебудову державного управління та суспільних відносин на принципах індивідуалізму, диференціації, раціональності, економізму та експансії (здатності нових відносин розповсюджуватися на інші країни світової системи)¹.

Серед класичних концепцій та моделей переходу до демократії слід визначити економічну теорію модернізації (А.Хіршман, О.Гершенкрон, У.Ростоу), “динамічну модель” Д. Растоу, “хвильову” теорію та “етатистську модель” С.Хантінгтона, вивчення якісних характеристик цього процесу привело до появи теорій “делегативної” (Г.О’Доннелл), “дефектної” (В.Меркель та А.Круасан), “бюрократичної або популістської” (В.Момсет) демократій.

Демократичний транзит характеризується, насамперед, своїм інституційним спрямуванням, оскільки основною метою ставить саме інституційний злам та розбудову нових, демократичних інститутів. За характером перетворень перехідного періоду С. Хантінгтон виділяє три варіанти демократичного транзиту: трансформацію, зміщення та заміщення². Так, трансформація здійснюється з ініціативи правлячого режиму. У своєму розвитку вона передбачає появу в лавах правлячої еліти реформаторів з ліберально-демократичними переконаннями; виділення з лав реформаторів загальнонаціонального лідера та його прихід на найвищу посаду в

¹ Штомпка П. Социология социальных изменений – М.: РАН ИНИОН, 2005. – С. 47.

² Huntington S.P. The Change to Change: Modernization, Development, and Politics // Comparative Modernization: A Reader / Ed. by C.Black. – N.Y.: Free Press, 1976. – P. 34.

державі; прийняття курсу на лібералізацію державно-управлінських відносин та його провал (неминучість провалу лібералізаційного курсу в рамках авторитаризму пояснюється тим, що "покращення" такого режиму при його збереженні швидко себе вичерпує й призводить або до широкої демократизації політичної системи, або до відкату, зміщення реформаторів та посилення авторитаризму).

Провал курсу на лібералізацію призводить до тимчасового посилення консервативних позицій та наступного пригнічення консерваторів у межах старої легітимності – за допомогою процедур та в рамках інституцій, що були засновані ще авторитарним режимом. На цьому етапі Хантінгтон навіть рекомендує спровокувати спробу реваншистського перевороту, щоб остаточно придушити антидемократичні сили (в цю схему ідеально вписується відомий антигорбачовський закат ГКЧП). Врешті-решт реформатори з правлячого режиму починають діалог з представниками демократичної опозиції та залучають їх до лав правлячої еліти. Це може відбуватися у вигляді договорів, меморандумів або пактів еліт (на кшталт відомого іспанського національного примирення через *Pactos de Moncloa* у 1977 р.).

Заміщення, як варіант демократичного транзиту передбачає спільні дії авторитарного уряду (готового до консультацій з реформування політичного режиму, хоча й не здатного до їх ініціювання) та демократичної опозиції (що є фрагментованою й недостатньо сильною для самостійної зміни режиму та водночас недостатньо радикальною й здатною до переговорів з авторитарним режимом). Саме за сценарієм поступового заміщення старої політичної еліти новою реформаторською відбувались демократичні перетворення у Польщі, Чехословаччині та Південній Кореї. Трансформації та заміщення є більш розповсюдженими й характерними для одно-партійних політичних режимів.

Зміщення є характерним для країн, де серед правлячої еліти немає прибічників реформування, оскільки вся повнота влади монополізована диктатором чи купкою консерваторів, які не мають підтримки народу. Зміщення проходить три основні стадії розвитку: опозиція в умовах різкого зниження сили диктаторського режиму нарощує протестні акції та готує падіння режиму; швидкий саморозпад (втеча диктатора) або скидання правлячого режиму та прихід на хвилі демократизації до влади демократичної опозиції; жорстка боротьба нової демократичної влади з прибічниками зміщеного режиму в умовах консолідації народу навколо демократичних сил. В результаті відбувається заміщення "старої легітимності"

легітимністю “майбутньою”, чим підкреслюється ризик розрив з диктатурою і гарантується курс на подальшу демократизацію³.

Консолідація суспільства навколо демократичних ідеалів є ключовою вимогою всіх без винятку концепцій демократичного транзиту. Вона вимагає вирішення кількох принципових проблем. Найперша полягає в очищенні нової влади від авторитарної спадщини. В Чехії ця проблема вирішувалася прийняттям закону про люстрацію.

Однак в більшості країн люстрація не застосовувалась через ризик повернути перехідні процеси в зворотній бік, оскільки це, за Х. Лінцем, викликає дилему “переходу лояльності”⁴. Сутність дилеми полягає у відповіді на запитання: залишати на посадах колишніх чиновників середньої та нижчої ланки, надавши їм можливість перенести свою лояльність на новий політичний режим, чи замінити їх на нові демократичні кадри? Вирішення цієї проблеми в ще більшій мірі, аніж очищення, диктується не стільки моральними міркуваннями, скільки прагматичним прагненням нового режиму вижити і не підірвати основи крихкого, ледве встановленого демократичного громадянського порядку. Якщо кількість звільнених чиновників буде достатньо високою, саме з їх числа сформується потенційно сильна, організаційно вишколена непримиренна опозиція, що буде здатна повернутися до влади, використовуючи вже демократичні механізми (це й є однією з причин перемоги Партії регіонів на виборах 2006 р.). Тому для запобігання реваншизму перехід аполітичних за своєю природою чиновників у нові структури є допустимим і навіть бажаним.

Ще одна проблема полягає в необхідності рекрутування нової генерації демократичних управлінських кадрів. Як правило, на демократичній хвилі до влади приходять революційні романтики та професійні опозиціонери. Однак людина з менталітетом протестного трибуна, польового командира, звична до критики й руйнації політичної системи, здебільшого виявляється нездатною до державотворення, ведення конструктивного діалогу та вироблення альтернатив, кропіткої бюрократичної роботи з прийняття ефективних державно-управлінських рішень. Тому успішність демократичного транзиту багато в чому залежить від того, наскільки швидко до управління суспільством замість покоління демократів-борців прийде покоління демократів-розбудовників.

³ Категории политической науки. Под ред. Мельвиля А. Ю. – М.: МГИМО(Университет); (РОССПЭН), 2002. – С. 407.

⁴ Linz J.J. Totalitarian and Authoritarian Regimes. – Handbook of Political Science. Ed. By F.I. Greenstein. – Vol. 3. – Macropolitical theory, Mass. Ets., 1975.

Проаналізуємо, яким чином проявлялися ці теоретичні положення в політичних процесах протягом новітньої вітчизняної політичної історії. **Отримані наукові результати** дають підставу стверджувати, що Україна вступила на шлях демократизації, “проскочивши” першу фазу – досягнення національної єдності. Тому на другій та третій фазі (зародження нової політичної еліти, довготривала й жорстка політична боротьба та інституціоналізація базових демократичних процедур), спостерігаємо політичні процеси, щодо яких застерігав Д. Растоу – наростання поляризації суспільства, загроза дезінтеграції за регіональною та культурно-цивілізаційною ознакою. Четверта фаза (звикання до демократії) є лише перспективою, оскільки ще не завершилося “щеплення суспільству громадянської політичної культури”.

Від початку українська демократизація носила характер трансформації: вона була ініційована правлячим режимом (спершу М.Горбачовим, далі Л.Кравчуком) та передбачала поступове “вдосконалення” наявного режиму.

Подальші процеси відбуваються вже в рамках заміщення, коли посткомуністична влада (Л. Кравчук та Л.Кучма) розпочинає курс на лібералізацію, переговори з фрагментованою демократичною коаліцією та кооптуванням окремих демократів у владу, водночас намагаючись жорстко (особливо за часів Кучми) призупинити політичну мобілізацію мас опозицією. Врешті влада була вимушена сісти за стіл переговорів й розпочати інституційні зміни (ініційована спочатку “Нашою Україною”, а потім перехоплена Л.Кучмою конституційна реформа).

Нарешті події 2004-2005 рр. відбувалися вже в рамках зміщення. Опозиція в умовах різкого зниження авторитету й сил режиму Л.Кучми нарощувала протестні акції та на хвилі Майдану прийшла до влади, одразу ж розпочавши жорстку боротьбу з прибічниками зміщеного режиму (близько 20 тисяч звільнених державних службовців – це, по суті, де-факто є люстрацією). Однак можемо констатувати, що не реалізований в українських політичних процесах один з важливих етапів заміщення, а саме – створення дієвої демократичної коаліції та недопущення консолідації реваншистських сил – на фоні відсутності національної єдності (демократичної консолідації народу) ставить під загрозу невідворотність демократичних пертворень в Україні.

Сучасну Україну слід визначати як “дефектну демократію”, що за більшістю критеріїв В.Моммсета відповідає критеріям популістського політичного режиму, що, спекулюючи патерналістичними

настоями суспільства в рамках формально демократичних інститутів, фактично закріплює олігархічно-кланову владу⁵.

Реванш авторитаризму, а точніше латиноамериканська модель “безкінечного демократичного транзиту”, перетворення нашої держави на таку собі “Латинську Україну”, є достатньо вірогідним. Адже попередні “хвилі демократії” завершувалися тим, що значна частина країн так і не спромоглася розбудувати демократію. За дослідженнями Х.Лінца, розпад “нових демократій” відбувається через низьку професійність демократичної еліти і виникнення внаслідок цього нерозв’язних проблем та різноманітних криз; неврахування проблеми “переходу лояльності” й внаслідок цього укріплення нелояльної до режиму опозиції; наявність політичного насильства в процесі демократизації; поступову відмову від завоювань демократії і авторитарні тенденції в керівництві новими демократичними інституціями; протистояння інститутів парламентаризму і президентства, що призводить до поглиблення дестабілізації демократичного режиму⁶.

Г.О’Доннелл⁷, В.Меркель та А.Круасан⁸ своїми дослідженнями трансформаційних процесів у країнах Латинської Америки та Центральної і Східної Європи підтвердили, що в державах, де домінуючими є інші (відмінні від громадянської) типи політичної культури, процеси демократизації тягнуться дуже довго й призводять до появи “неповноцінних” “дефектних” демократій, які інституційно відповідають всім демократичним вимогам, але сутність державно-владних відносин все ще залишається значною мірою авторитарною, що спотворює демократію у цих країнах.

Це, на моє переконання, є ключовим моментом для України. Ціннісний фактор пояснює причини відсутності в українському суспільстві консолідації та демократичної політичної культури. Коментуючи ще президентські вибори в Україні 1994 р. Ян Бжезинський писав у газеті *New York Times*: “ці вибори віддзеркалили й навіть викристалізували розкол між європеїзованими слов’янами

⁵ Mommsen W.J. *The Age of Bureaucracy. Perspectives on the Political Sociology of Max Weber*. Oxford, 1974. – P. 76-77.

⁶ Linz J.J. *Totalitarian and Authoritarian Regimes*. - *Handbook of Political Science*. Ed. By F.I. Greenstein, Vol. 3. Macropolitical theory, Mass. Ets., 1975. – P. 23.

⁷ O’Donnell G. *Transition, Continuities, and Paradoxes*. // *Issues in Democratic Consolidation: The New South American Democracies in Comparative Perspective / Ed. by Sc. Mainwaring, G. O’Donnell and J. S. Valenzuela*. – Notre Dame, 1992.

⁸ Меркель В., Круассан А. *Формальные и неформальные институты в дефективных демократиях*.// *Полис*. – 2002. – №№ 1-2.

в Західній Україні та русько-слов'янським баченням того, у що має перетворитися Україна. Це не стільки етнічна поляризація, скільки різні культури”⁹. Президентські вибори 2004 року та дві наступні парламентські виборчі кампанії засвідчили, що за наступні 10 років цивілізаційний розкол в Україні тільки загострився. На жаль, атмосфера ворожнечі й політичного протистояння в Україні не минула із перемогою Майдану та завершенням виборів Президента, в країні продовжує палати вогонь суспільного розбрату, заповнюючи собою навіть політичну рекламу. Однак було б дуже спрощено пояснювати розкол українського суспільства лише безпринципністю політиків та “чорним піаром” політтехнологів. Корінь проблеми значно глибший. Його давно вже осягнули західні політичні філософи й аналітики, але й досі не бажає бачити наша політична еліта, коли стверджує, мов заклинання: “у нас одна Україна і один український народ”. Якщо ми хочемо щастя своїй Батьківщині, слід не ховатися від проблеми, а вирішувати її. Хоча б услід за Семюелем Хантінгтоном пора визнати, що єдина Україна складається з представників двох різних цивілізацій – західної та християнської православної (окремі дослідники вважають, що в Україні дуже динамічно розвивається й третя цивілізація – ісламська, представлена зокрема кримсько-татарським народом).

Ми всі українці – і у Львові та Ужгороді, і в Луганську та Харкові. Але історично ми виховані на різних духовних цінностях і саме це неспівпадіння в сутнісних оцінках навколишнього буття, політики, ролі людини і держави є справжня причина розбрату в країні, яка лише майстерно використана політтехнологами у боротьбі за владу двох політичних еліт.

В таких умовах необхідно задуматися про саме майбутнє України. Про ті очікування українського народу, що пов’язуються з державою, а в найбільш глобальному контексті – про місце України у майбутньому світі. Адже ми маємо обрати подальшу стратегію державотворення лише з двох варіантів.

Перший: зіткнення цивілізацій, ворожнеча, намагання однієї частини України асимілювати іншу призведе до латиноамериканізації держави. Змальовуючи варіанти політичного розвитку для України, Хантінгтон попереджає про небезпеку розколу нашої держави по лінії цивілізаційного розлому в разі загострення цивілізаційних розбіжностей і нездатності обох частин держави до ціннісного компромісу. Більше того, ознаки цивілізаційної війни,

⁹ Brzezinski Ian, New York Times, 13 July 1994, p. A8.

що їх наводить американський політолог, вже виразно починають проявлятися в нашій державі: “В міру наростання напруженості поставлені на карту первинні проблеми зазвичай піддаються переорієнтації виключно в термінах “ми” проти “них”, група об’єднується все сильніше, і переконання міцнішають. Політичні лідери активізують заклики до етнічної і релігійної лояльності, і цивілізаційна самосвідомість зміцнюється щодо інших ідентичностей. Виникає “динаміка ненависті”. Кожна сторона, згущуючи фарби, драматизує і перебільшує відмінність між силами добра і зла і врешті-решт намагається перетворити цю відмінність на основоположну... Для них також властива запеклість, оскільки на кону – фундаментальні питання ідентичності. При цьому вирішальна перемога одного з учасників збільшує вірогідність геноциду по відношенню до іншого”¹⁰.

Другий: відкритий діалог сестринських (за визначенням А. Тойнбі) цивілізацій, згуртування навколо спільних цінностей, пошук нових політичних ідеологій інтеграційного характеру, здатних об’єднати український народ від Сходу до Заходу в цілісну державу тільки й здатний привести до успішного завершення демократизації із збереженням культурної та цивілізаційної самобутності всіх регіонів держави. Ми маємо відповісти на виклик історії й досягнути, що не можна вибороти щастя для України в протистоянні українців з українцями. Коли в основі цивілізаційного розколу України лежать духовні цінності, то й національна ідея має ґрунтуватися на пріоритеті тих духовних цінностей, які однаково поділяють в різних самобутніх куточках нашої різнобарвної країни.

Ми маємо згуртувати суспільство навколо цінностей об’єднуючих та знайти мужність кожному політичному лідеру, кожній партії, кожному громадянину поступитися часткою тих вимог, які ще не знайшли загальнонаціонального компромісу. Для цього ми маємо зробити головним стрижнем державної політики не політичне протистояння та непоступність принципів, а пошук єдності духовних цінностей суспільства.

Духовне державотворення України – це перехід до домінування демократичних цінностей, інтересів людини і суспільства, принципів моральної політики, високого професіоналізму й відданості, всього того, що можна назвати служінням народу і Батьківщині. Духовне відродження як державна ідеологія, як національна ідея на практиці має означати послідовну виважену й відкриту полі-

¹⁰ Хантінгтон С. Столкновение цивилизаций. – М.: ООО Изд-во АСТ, 2003. – С. 431-432.

тику, чесні, стабільні й прозорі правила в бізнесі, повну свободу слова і гарантований судовий захист конституційних прав людини і громадянина, соціальну справедливість і захищеність особи, всі необхідні умови для саморозвитку та самореалізації людини. С.Хантінгтон називає серед засадничих цінностей західноєвропейської демократії законслухняність, наполегливість у праці заради власного економічного процвітання, релігійний, соціальний та мовний плюралізм, традиція представництва як інституту реалізації свободи та природного права на владу, конкурентність та толерантність. Сучасна політична наука до основних світоглядно-ідеологічних засад демократії (та її найвищої стадії – поліархії) відносить також такі імперативи, як визнання народу як єдиного джерела влади і суверенітету та пріоритет прав і свобод людини у владних відносинах між державою та індивідуумами; вільний інформаційний простор, у якому функціонують захищені законом альтернативні джерела інформації та право висловлювати свої думки без загрози покарання з найширшого кола політичних питань, включаючи критику посадових осіб, уряду, режиму, соціально-економічного порядку та панівної ідеології; свободу створювати відносно незалежні асоціації чи організації, в тому числі незалежні партії та групи інтересів¹¹.

Людина, громадянин має стати в центрі державної політики. Отой самий “пересічний українець” має бути усвідомленим як головна цінність, найбільше багатство країни. Максимально повне розкриття та використання її потенціалу, досягнення кожною людиною сили, досконалості та щастя повинно стати основною метою діяльності органів державної влади.

Серед найголовніших суспільних цінностей духовного відродження України можна назвати чесну й професійну владу з високим ступенем політичної відповідальності. Серед цих суспільних цінностей – повне очищення від корупції, створення таких “правил гри” у вигляді стабільної законодавчої бази, що сприяє детінізації та швидкому розвитку виробництва. Серед таких цінностей – підкріплене дієвими механізмами право простої людини на захист від адміністративної сваволі та маніпулювання. Адже як зауважив американський президент Рональд Рейган: “Людина не може бути вільною, якщо надмірно вільний уряд”¹².

¹¹ Даль А. Р. Дилеми плюралістичної демократії / Демократія: Антологія / упоряд. О. Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 536.

¹² Моррис Д. Игры политиков / Д. Моррис; Пер. с англ. Н.А. Анастасьева. — М: ООО “Издательство АСТ”: ООО “Транзиткнига”, 2004. – С. 18.

Все це ми з вами не так давно чули. Саме такі цінності сприйняли всім серцем і вимагали на грудневому морозі тисячі чесних українців на київському Майдані. Вони, самі того не усвідомлюючи, прагнули духовного відродження для держави і суспільства. Тому й повірили в “помаранчеві ідеали” і вистояли проти брутальної адміністративної сваволі! Однак виявилось, що одних красивих декларацій духовних принципів ще замало. Виявляється, недостатньо декларувати цінності демократії, слід їх суворо дотримуватися в політичній та державно-управлінській практиці насамперед самій політичній еліті нації.

Як **висновки** проведеного дослідження слід зазначити, що в Україні (як і в цілому в сучасному світі) рівень політичної участі росте швидше, ніж організованість, уміння об’єднуватися. Оскільки мобілізація та політична участь в нашій країні є високими, а рівень організації і інституалізації – низьким, на фоні несформованої демократичної політичної культури між ними виникає конфлікт, що виявляється в невідповідності мас до управління, невмінні використовувати інститути влади, неотриманні очікуваних результатів від включення в політику, що є основною причиною політичної нестабільності, дестабілізації режиму державного управління (саме це ми спостерігаємо протягом 2004 – 2008 рр. в Україні).

Тому для забезпечення незворотності демократичного транзиту в Україні необхідні розробка нової системи цінностей, виховання демократичної політичної культури у громадян, влади, суспільства, формування нової політичної еліти держави на засадах моральності, патріотизму та служіння Україні. Відповідальній політичній еліті, незалежно від того, при владі вона зараз чи в опозиції, слід відмовитись від використання соціальних політичних технологій, побудованих на “пошуку ворога”, й перейти до модернізаційних інтегративних політичних технологій об’єднавчого характеру, культивуванні демократизму, патріотизму, національної гордості, єдиних цілей подальшого розвитку українського суспільства.

Література:

1. Brzezinski Ian, New York Times, 13 July 1994, p. A8.
2. Huntington S.P. The Change to Change: Modernization, Development, and Politics // Comparative Modernization: A Reader / Ed. by C.Black. – N.Y.: Free Press, 1976. – P. 34.
3. Linz J.J. Totalitarian and Authoritarian Regimes. – Handbook of Poli-

tical Science. Ed. By F.I. Greenstein. – Vol. 3. – Macropolitical theory, Mass. Ets., 1975.

4. Linz J.J. Totalitarian and Authoritarian Regimes. - Handbook of Political Science. Ed. By F.I. Greenstein, Vol. 3. Macropolitical theory, Mass. Ets., 1975. – P. 23.

5. Mommsen W.J. The Age of Bureaucracy. Perspectives on the Political Sociology of Max Weber. – Oxford, 1974. – P. 76-77.

6. Даль А. Р. Дилеммы плюралістичної демократії / Демократія: Антологія / упоряд. О. Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 536.

7. Категории политической науки. Под ред. Мельвиля А. Ю. – М.: МГИМО(Университет); (РОССПЭН), 2002. – С. 407.

8. Меркель В., Круассан А. Формальные и неформальные институты в дефективных демократиях. // Полис. – 2002. – №№ 1-2.

9. Моррис Д. Игры политиков / Д. Моррис; Пер. с англ. Н.А. Анастасьева. – М.: ООО "Издательство АСТ": ООО "Транзиткнига", 2004. – С. 18.

10. O'Donnell G. Transition, Continuities, and Paradoxes. // Issues in Democratic Consolidation: The New South American Democracies in Comparative Perspective / Ed. by Sc. Mainwaring, G. O'Donnell and J. S. Valenzuela. – Notre Dame, 1992.

11. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М.: ООО Изд-во АСТ, 2003. – С. 431-432.

12. Штомпка П. Социология социальных изменений – М.: РАН ИНИОН, 2005. – С. 47.